

A magyar kormány Fiume-politikája a századfordulón¹

Ordasi Ágnes²

ABSTRACT

Keywords: Fiume, Liberal Party, Italian cultural and linguistic heritage, Hungarian authority, Corpus Separatum

For three decades Fiume/Rijeka had been one of those election districts, where the government party could expect a landslide victory on the elections. The majority of the locals embraced the candidate of the Liberal Party, who was later elected deputy of Fiume. Although a solid cooperation between the municipium and the State would have been the interest of both sides, their relationship was not without conflicts. While they agreed on the nature of the emerging issues, their ideas on the means to solve them were quite different. This discrepancy manifested in various ways, for example in the controversial national programs, the opposing commercial interests and economical conceptions or the continuous social tensions. The city's bourgeois mentality, Italian cultural and linguistic heritage was going up against the aristocratic concepts and ideas of the Hungarian authority in questions like the use of language. The government itself supported the idea of a Hungarian supremacy, while Fiume claimed its relative independence and special rights and conditions guaranteed by the Corpus Separatum. What did the government and Fiume want to achieve? Would it have been possible to satisfy the needs of both sides? What kind of means and methods did they want to use to realize their goals? Who were the most important characters in the conflicts on the side of Fiume and the Hungarian State? And what was the final result of this social-political struggle? This study seeks to give an answer to these questions.

1. Előzmények

Fiume, a Magyar Királyság egyetlen tengeri kikötője, az ország szempontjából kivételes jelentőséggel bírt. Megteremtette a Bécstől független kül- és gazdaságpolitika folytatásának lehetőségét és az ott élő olasz etnikum megerősítésével a délszláv térnyerés feltartóztatásának remélt eszközét. Emiatt az állam megkezdte Fiume és kikötője tudatos fejlesztését. A kapcsolat – kiváltképp a „harmadik magyar korszak” (1868-1918) alatt – gazdaságilag a fiumeiek számára is kedvezőnek bizonyult. Az állami támogatások és a jelentős infrastrukturális befektetések³ eredményeképpen, az 1890-es években számottevő növekedés figyelhető meg a város

---

¹ Tanulmány a Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal PRO RENO-14, "Magyarországi és határon túli magyar közművelődési programok 2014. évi támogatására" tárgyban kiírt pályázat támogatásával készült.

² I. éves PhD-hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem. Történelemtudományi Doktori Iskola.

³ A témát és a vasúti hálózat kiépülését Bali Lóránt „*The role of the railway in Regional Development in Hungarian-Croatian Relations Today, especially with Regard to the Availability of Rijeka.*” című tanulmányában részletesen taglalja.

kereskedelmi és gazdasági mérlegeiben (ZSIGMOND G. 2007).⁴ Fiume 1913-ra az európai kikötők forgalmi listáján, 2,1 millió tonnával a 10. helyen szerepelt (BALI L. 2013).

A kikötőváros államjogi helyzetéről az 1868. évi XXX. törvénycikk 66.§-a határozott, melynek értelmében a Magyar Királyságon belül viszonylagos önállósággal rendelkezett, jóllehet az autonómia pontos, törvényileg szabályozott meghatározása elmaradt. A közjogi mulasztás évtizedeken keresztül a magyar-olasz és horvát fél között eltérő értelmezéseknek adott lehetőséget. Abban azonban mindenki egyetértett, hogy Fiume különleges jogállással rendelkezik. Igazodási pontként az 1872-es városi statútum szolgált, amely amellet, hogy Fiume belső életét szabályozta, az autonómia kereteit is jelentette. A statútum értelmében Fiume hivatalos nyelve az olasz volt, a város irányítását a polgármester, a Podestá⁵ vezetése alatt álló fiumei képviselő-testület, a Rappresentanza gyakorolta, az államhatalmat pedig a kormányzó képviselte. A szabad kikötő, a Punto Franco területén saját vámtételeit használhatta, költségvetését maga alakíthatta és önálló városi rendőrséget működtethetett. Mindemellett az 1883-as regnikoláris bizottság javaslatai alapján a városi képviselő-testület a meghallgatás jogával is rendelkezett (BOROVSKY S. – SZIKLAY J. 1900). A kormány a magyar törvények bevezetése előtt kikérte a Rappresentanza véleményét, hogy azokat a helyi viszonyoknak megfelelően, rendeletileg szabályozhassa.

Mikor Bánffy Dezső kormánya az állam szupremáciájának minél teljesebb érvényesítését tűzte ki maga elé, a képviselő-testület Fiume autonómiájának, ősi jogainak megsértésére hivatkozott. Jóllehet az autonómia-kérdésében még maga a város sem volt egységes. A konfliktus nemcsak a municípium és az állam több mint négy éven át tartó küzdelméhez vezetett, hanem a városon belüli politikai mozgalmak megerősödésének előidézője is lett.

A fiumeiek általában saját identitásuk, nyelvük, kultúrájuk megőrzésének alapfeltételét és a város fejlődésének kulcsát vélték benne felfedezni. A szélsőségesebb elemek mégis megfogalmazták a kérdést: kiváltságaik és előjogaik mennyiben tekinthetők évszázados örökségnek és mennyiben a magyar kormány adományának?

Tanulmányomban a Bánffy-kormány intézkedéseire koncentrálva, a téma jelentősebb szakaszait a Magyar Nemzeti Levéltár és a Rijekai Állami Levéltár iratanyagai és a vonatkozó sajtóorgánumok forrásai alapján tárgyalom.⁶

2. A kormány elképzelései

A XIX. századi magyar nemzetpolitika fókuszában a nemzet szuverenitásának, egységének és a multietnikumú állam belső kohéziójának megteremtése, valamint a szláv és a germán térnyeréssel szembeni megmaradás állt. A beolvadástól való félelem az uralkodó elitet gyakran önvédelmi reakciókra készítette, mely megállapítás fokozottan érvényes a Bánffy-kormány hatalomgyakorlására.

---

⁴ A korábbi beruházások (pl. vasútépítés, kikötőfejlesztés) eredményei ekkor már jól megmutatkoztak, és ekkorra sikerült az osztrák érdekekkel szemben is érvényesíteni az önálló magyar tengerészeti igényeit.

⁵ Fiume városának képviselő-testületét hagyományosan Rappresentanzának nevezték, amely élén a podestá, vagyis a polgármester állt. Jelen tanulmányban a szóismétlések elkerülése érdekében, a magyar nyelvű fordítás mellett helyenként az olaszt is használom.

⁶ A fiumei álláspontokat és véleményeket „Fiume és az Autonóm Párt” címmel egy külön tanulmányban kívánom kifejteni.

Bánffy Dezső miniszterelnök az államélet minden területén központosításra törekedett. Egy homogén és erős Magyarországon gondolkodott, amelynek minden tagját áthatja a „nemzeti gondolat”, az állam feltétlen szolgálata. Elképzelése szerint csak egy egységes Magyarország lehet elismert tagja a Hármasszövetségnek. Bizonyos esetekben az erőszakos eszközök használatát is megengedhetőnek tartotta, s a szükséghelyzetekben alkalmazott hirtelen megoldásokat sem vetette meg. Úgy vélte, az ország poliglott jellegének felszámolásával meg lehet akadályozni a nemzetiségek egyre erősödő kifelé gravitálását, ehhez viszont szakítani kell a liberális nemzetiségpolitikával, következetességre és erőre van szükség. Bánffy a politikai credójában megfogalmazott elvek alapján egy széleskörű reformsorozatba kezdett (BÁNFFY D. 1902).

Az országgyűlés megszavazta a magyar királyi közigazgatási bíróságról szóló (1896. évi XXVI. törvénycikk), a bünvádi perrendtartásról (1896. évi XXXIII. törvénycikk), és annak életbeléptetéséről (1897. évi XXXIV. törvénycikk), valamint az esküdtszéki bíróságról rendelkező (1897. évi XXXIII. törvénycikk) törvényjavaslatokat. A hivatalos indoklás szerint, az intézkedések az ország törvénykezésének és jogszolgáltatásának liberális modernizációját és központosítását szolgálták.⁷ Lényegében a bünvádi perrendtartásról és az esküdtszéki bíróságról szóló törvény hatékony eszközt jelentett a nemzetiségi törekvések visszaszorítására.

A miniszterelnök további terve⁸ közt szerepelt a rendőrség államosítása, valamint a közigazgatási bizottság,⁹ mint másodfokú közigazgatási fórumról szóló törvény (1876. évi VI. törvénycikk) Fiumére való kiterjesztése is. Az előbbi törvényjavaslat a hagyományos városi karhatalmi szervétől fosztotta volna meg a várost, az utóbbi pedig egy közvetítő szerv beiktatásával a kormány és a kormányzó, valamint a város és a polgármestere, vagyis podestája szoros kapcsolatának megszüntetését jelentette.¹⁰ Súlyosbította a helyzetet, hogy a kormány az intézkedések során figyelmen kívül hagyta a „fiumei paragrafust”;¹¹ a városra vonatkozó külön rendeleteket magába a törvénybe foglalták bele.

3. Dárday Sándor kiküldetése

Fiume felháborodottan tiltakozott az új jogszabályok hatálybaléptetése ellen. A kormány azonban kétes kimenetelű kompromisszumokkal nem akart a nemzetiségi igények számára hivatkozási alapot teremteni.

⁷ 99. Országos ülés. 1897. május 19. In: Az 1896. évi november 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, VI. kötet.

⁸ 564. Országos ülés. 1891. október 23. In: Az 1887. évi szeptember 26-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, XXVII. kötet. Képviselőházi Napló. Érdemes megjegyezni, hogy Bánffy az elérendő célokat az 1883-as regnikoláris bizottságok mellett működő miniszteri bizottságok jelentései alapján határozta meg, és nem saját „vívmányai” voltak.

⁹ A témáról részletesebben lásd Simon P. Pirocska 2013: Támadás Fiume autonómiája ellen. A fiumei közigazgatási bizottság 1897. évről készült jelentése nyomán. In: Közép-Európai Közlemények. VI. évfolyam, 3. szám, No. 22, pp. 47-54.

¹⁰ La Giunta Amministrativa e le leggi concesse alla sua istituzione. In: La Difesa. 1898. szeptember 25. Az új szervezettel szemben más kritikák is megfogalmazódtak, például az, hogy az ügykezelési nyelveként a magyart határozták meg, s 21 tagjából kizárólag 10-et delegálhatott a város, így a kormány szavazati többsége biztosított volt. Ezenkívül a város képviselőit hiányzásuk esetén 100 forintos büntetéssel terhelte, míg az állam által küldött tagokat nem.

¹¹ 99. Országos ülés. 1897. május 19. In: Az 1896. évi november 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, VI. kötet.

A corpus separatum elkeseredettségét jelezte, hogy Batthyány Lajos kormányzó váratlanul felmentését kérelmezte. A kormány emiatt Abele Rezsőt bízta meg a kormányzói teendők ellátásával,¹² de a kinevezés az alapvető problémát nem orvosolta, hajlott korára hivatkozva Fiume polgármestere, Giovanni de Ciotta¹³ is beadta a lemondását.¹⁴

A nehézségek hatására Bánffy Dárday Sándor minisztertanácsosnak adott megbízást, hogy gyűjtsön információt a kormányzói hatáskör jogi szabályozásához és biztosítsa a tervezett közigazgatási reformok életbe léptetését.¹⁵ Dárday, aki a rendőrség államosítását személyes küldetésének tekintette, számított a városi képviselő-testület ellenállására, és konkrét tervekkel érkezett Fiumébe. Úgy vélte, a küszöbön álló városi képviselő- és podestaválasztás elhalasztásával meg lehet könnyíteni a bevezetni kívánt törvények elfogadását. Sikeres működését mindenekelőtt Nicolo Gelletich¹⁶ és Stanislò Dall’Asta¹⁷ együttműködésére alapozta.¹⁸

Dárday Fiumét a magyar korona integráns részeként tekintette, amely semmiféle különállással nem bír, kizárólag municipális autonómiával rendelkezik, és Trieszttel szemben sosem volt felruházva törvényhozói szuverenitással. Következésképp minden Magyarországon érvényes törvény hatályos a corpus separatum területén is. Úgy vélte, Bánffy Fiume olaszágát sosem érintené, mivel abban a magyar elem szlávsággal szembeni biztosítékát látja, de elítéli a város „nagyási hóbortját”, amely szerint nem törvényhatóságnak, hanem provinciának képzelte magát (DÁRDAY S. 1911).

Dárday nézetei jól megmutatkoztak a városi képviselő-testület tagjainak részvételével megtartott konferencián, amelyen beterjesztette a fiumei törvényszék magyar nyelvű beadványok elfogadására kötelezéséről szóló indítványát. A kezdeményezés nagy visszhangot váltott ki, akárcsak a Consiglio Scolastico, az Oktatási Bizottság állami felügyelet alá vonásának, a rendőrség államosításának, valamint a közigazgatási bizottság felállításának szándéka.¹⁹

Perzel Dezső belügyminiszter már 1896. decemberében tudatta a miniszterelnökkel, hogy a város közigazgatásának rendezését legegyszerűbben a közigazgatási bíróság hatáskörének kiterjesztéséről szóló törvényjavaslattal lehetne véghezvinni. Nézetét azzal indokolta, hogy a tervezet 158. paragrafusa felhatalmazza a kormányt, hogy magát a törvényt Fiumében is végrehajtsa. A kötelezettséget azonban csak a középfokú hatóság által lehet teljesíteni, ezért annak felállítása elengedhetetlen.

Perzel az ország más területén alkalmazott közigazgatási bizottsággal szemben Fiumében előnyösebbnek tartotta a kormányzósági tanács felállítását. Javasolta, hogy az új szervezetet ne a kormányzó mellé, hanem a kormányzóság kereteibe szervezzék. Hangsúlyozta a városi képviselő-testület meghallgatásának fontosságát is, mivel a tervbe vett szervezeti átalakítások amellet, hogy

¹² HR DARI- 007. (JU 5). Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 186/1896. szám. Bánffy Abele Rezsőt nevezte ki.

¹³ Giovanni Ciotta Fiume egykori (1872) országgyűlési képviselője, majd podestája. Ez utóbbi méltóságát 25 éven keresztül töltötte be. A Szabadelvű Párt megkérdőjelezhetetlen híveként mindig számíthatott a kormány támogatására, és így a politikai stabilitás mellett nevéhez számos fejlesztés megvalósulása köthető.

¹⁴ Ciotta lemondása. In: Magyar Tengerpart., DARI - 007. Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 192/1896. szám

¹⁵ HR DARI- 007. (JU 5). Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 11/1897. szám, A fiumei kérdés. In: Magyar Tengerpart. 1896. december 13.

¹⁶ Régi isztriai-kvarneri család tagja. Liberális városi képviselő, a La Bilancia munkatársa. 1897-től a városi képviselő-testület alelnöke.

¹⁷ Liberális városi képviselő, 1885 és 1896 között a Club Alpino Fiumano elnöke.

¹⁸ MNL OL K 26 – 395. cs. 1416. ad 1416/M.I. 1897. 329. II. rész. XIII.t. Dárday levele a miniszterelnöknek.

¹⁹ Conferenza. In: La Bilancia. 1897. január 20.

Fiume autonómiáját érintették, az 1872. évi városi statutum módosításának szükségét is felvetették.²⁰ Bánffy azonban mielőbb eredményt akart.

4. A megosztott Fiume

Az intézkedések Fiume valamennyi társadalmi rétegét felháborították, mégis kétfajta válasz született. A mérsékeltbb városi képviselők alkotta liberális csoportosulás fenntartásokkal, de továbbra is kitartott a kormány mellett, míg az újonnan alakult Autonóm Párt síkra szállt a város előjogaiért.

Valószínűsíthető, hogy a helyi jellegű és személyes kérdéseken túl kereskedelmi ellentétek, illetve a Punto Franco, a szabadkikötő megszűnéséből eredő feszültségek is fennállhattak a város két vezető csoportja, illetve a kormánykörök között. Az új politikai erő népszerűségét jelzi, hogy az 1897-es januári községi választásokon mindössze hat liberális képviselő került be a városi képviselő-testületbe, polgármesterré pedig az autonomisták vezéré, Michael Maylendert választották.

Abele Rezső²¹ a belügyminiszternek készített jelentésében Maylendert mérsékelt, intelligens politikusnak írta le, akinek legnagyobb erényei közé sorolta, hogy bírja a magyar nyelvet, s ő az egyetlen, aki számíthat a Rappresentanza többségének támogatására. Ügyvédként jól ismeri Magyarország törvényeit és viszonyait, s tisztában van azzal, mit követel tőle az állam. Megjegyezte, az új párt kizárólag lokális jellegű, mely elsődleges feladatának a statutum épségének megőrzését tekinti, de kormányhű, szabadelvű alapokon nyugszik.²² Mindennek ellenére, egyes híresztelések szerint, a választási győzelem javarészt az Erasmus Barčiccal (ŽIC, I. 2007)²³ kötött szövetségnek volt köszönhető.²⁴

Az eddig követett politikai irányvonallal szemben az autonomisták alapos kritikát fogalmaztak meg, melyről többek közt hozzátéve, hogy alkotható a párt titkárnak, Riccardo Zanellának a soraiból. A Carlo de Lanzarich álneven írt Fiume című pamfletjében részletesen kifejtette a Ciotta vezette, előző képviselő-testület tévedéseit és mulasztásait. Kiváltképpen Dall'Astát, és Benzan János²⁵ Janus-arcúságát támadta. Ciottát haszonleséssel, társait pedig magyarellenességgel, Starčević és Erasmus Barčic politikájának pártolásával vádolta. Kitért a város ésszerűtlen pénz- és gazdasági politikájára és éllel fordult a Fiumében elrendelt, gyakran bizalmi körök számára fenntartott fejlesztések, szerencsétlen befektetések ellen. Támadta a szárazdokk felállítását, az utak silány minőségű kövezését, az új vágóhid és a nyilvános mosóhely körüli

²⁰ MNL OL K 26 – 422. cs. 9581/1897. 35089.szám. XIII.t. Belügyminiszter átirata a miniszterelnöknek.

²¹ 1875-től a fiumei pénzügyi igazgatóság fogalmazójaként, 1882-től pedig a kormányzóságnál, mint miniszteri titkár teljesített szolgálatot. Batthyány Lajos lemondása után 1896. október 2-től hivatalos kormányzó-helyettesként a kormányzóság és a Tengerészeti Hatóság vezetője.

²² HR DARI– 007. (JU 5). Kormányzói iratok. Elnöki iratok. 30/1897.

²³ „A legnagyobb horvát hazafi Fiumében.” Pályafutását 1865-ben, Bribir község horvát képviselőjeként kezdte, majd hamarosan a Kvarner újság egyik főszerkesztője, és ezzel párhuzamosan Buccari képviselője lett. A délszláv egység egyik szószólójaként tevékenykedett, s később részt vett a Szerb-horvát koalícióban is. Elengedhetetlennek tartotta, hogy Fiume előbb-utóbb Horvátország szerves része legyen és ennek érdekében minden politikai szervezkedésben részt vett.

²⁴ Városi képviselők választása. In: Magyar Tengerpart. 1897. január 31., Appello agli elettori della città di Fiume. In: La Bilancia. 1897. január 27.

²⁵ Hatósági orvos, városi képviselő. A zene- és színműkedvelők egyesületének (Società filarmonico-drammatica) titkára

botrányokat, de az állami építésű kormányzósági palota mikéntjét is. A város és a központi hatalom közötti legnagyobb közös problémának az úgynevezett „kormányzóválságot” jelölte meg, mely alatt egyelőre még a kormánypárti küldöttek tájékozatlanságát, a fiumei viszonyokban való járatlanságát értette. Pártja nevében Fiume jövőjét kizárólag olasz műveltségének és nyelvének megőrzésével látta biztosítottak, így elutasította a magyar szokások túlbuzgó utánzását. A magyar kultúra és államnyelv elsajátításától azonban nem zárkózott el. Magukat Magyarország öntudatra ébredt, hű fiainak nevezte, akik saját maguk kívánnak sorsukról határozni.²⁶

5. A morajló tenger

Bár az Autonóm Párt által dominált városi képviselő-testület megalakulásának pillanatában valóban az anyaországgal való hagyományos jó viszony fenntartását szorgalmazta, a szakítás elkerülhetetlennek bizonyult. Bánffy, Abele Rezső kormányzó-helyettest a közigazgatási bíróság ítéldbírójává nevezte ki, helyére pedig Gaál Tibort tette.²⁷ A kormányzói poszt betöltetlenül hagyásával a kormányzóválságot újabb síkra terelte.

A feszültség tovább fokozódott, mikor a kormány a bünvádi perrendtartásról szóló törvény kiegészítéseként az esküdtbíróságokról határozott. A királyi törvényszékek tehermentesítése érdekében azok mellé esküdtbíróságok szervezését rendelte el. Fiume alapvetően támogatta a kezdeményezést, azonban gyakorlati szempontból pár módosítási javaslattal állt elő. A törvény 15. paragrafusa szerint a nyomtatvány útján elkövetett vétségekben a székhelyi királyi ítélőtáblákat ruházta fel a bíraskodás jogkörével, így a kikötőváros esetében a budapesti székhelyű ítélőtábla bírt kompetenciával. A rendelkezés nemcsak a földrajzi távolság, de a tárgyalás nyelve miatt is problémásnak bizonyult. Ennek ellenére Maylender a tervezettel kapcsolatos észrevételeit Bánffy még csak nem is mérlegelte.²⁸

A kormány álláspontjának megmerevedése a városi képviselő-testületet is szélsőséesebb irányba terelte. A Rappresentanza harmadik faktori mivoltából adódóan kijelentette, hogy joga van autonómiájára vonatkozó törvényhozási és közigazgatási rendszabályok megállapítására. Nem tartotta hatályosnak sem a jelenleg sérelmezett, sem pedig a jövőben önkényesen a városra kényszerített törvényeket. Tiltakozása kifejezésére egy deputációt küldött Bánffy Dezső miniszterelnöknek és Erdély Sándor igazságügy miniszternek, valamint egy petíciót terjesztett az országgyűlés két háza elé. A dokumentumot különösen nagy viták kísérték, azonban mégsem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Bánffy az állam integritását és a kormány tekintélyének megőrzését hangsúlyozta, és nem találta indokoltnak a város kérvényét. Erdély Sándor ugyancsak Magyarország jogegységére és az egységes igazságszolgáltatás nélkülözhetetlenségére hivatkozott.

²⁶ MNL OL K 26 – 395. cs.2787. 1897. 329. I. rész.– Carlo de Lanzarich: Fiume. Battara Péter Nyomdája. Fiume, 1897.

²⁷ HR DARI – 007. (JU 5). Kormányzói iratok. Elnöki iratok. 120/1897. szám. Bánffy Abele Rezsőt a közigazgatási bírósághoz ítélő bírónak nevezte ki, helyére augusztus 1-től Gaál Tibor került.

²⁸ HR DARI– 007. (JU 5). Kormányzói iratok. Elnöki iratok. 125/1897., ad 125/1897.

A városi képviselő-testület szemében további csapást jelentett, hogy beadványukat még Batthyány Tivadar sem támogatta.²⁹

6. Fiume jogvédő háborúja

Az ismételt kudarc és a város országgyűlési képviselőjének magatartása következményeként Antonio Walluschnig³⁰ felelevenítette Fiume zágrábi tartománygyűlésre való követküldési jogát.³¹ A javaslatról a képviselő-testület elhatárolódott, mivel tudták, a *corpus separatum* fejlődése kizárólag a magyar állam keretein belül valósítható meg.³²

A „jogvédő háború” mégsem maradt el. Francesco Vio³³ (SIMON P. P. 2013) határozati javaslatának elfogadásával a polgármester a képviselő-testület 46 tagjával együtt lemondott mandátumáról.³⁴ Csak a liberális képviselők tartották meg hivatalukat, azonban a közvélemény nyomása alatt ők is elvesztették cselekvési szabadságukat. Nicolo Gelletich, a Rappresentanza első alelnöke nem merte elvállalni a város ideiglenes vezetését,³⁵ a miniszterelnök által összehívott ankétén pedig egyedül Emil Kuranda, az Adria Rt. igazgatója jelent meg.³⁶

A közigazgatási bíróságról és annak végrehajtásáról szóló rendelet másnap változatlan formában látott napvilágot³⁷ ezáltal elhárult az utolsó akadály is a közigazgatási bizottság 1898. január elsejétől való bevezetése előtt. A hír hatására a városban zavargások törtek ki.³⁸

A miniszterelnök magabiztossága mégsem tört meg. Az uralkodónak felterjesztett jelentésében továbbra is a bizottság szükségességét hangoztatta. Kiemelte, hogy a tervezett újítások nem csorbítják a *corpus separatum* autonómiáját, hanem ellenkezőleg, bővítik azt. Következtetését azzal indokolta, hogy a város a közigazgatási bizottságon keresztül a tengerészeti és kikötői ügyekben is képviseltetheti érdekeit.³⁹

---

²⁹ La petizione di Fiume. In: La Bilancia. 1897. november 3., L'inchiesta per Fiume. In: La Bilancia. 1897. november 6., 184. Országos ülés. 1897. július 14. In: Az 1896. évi november 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, X. kötet. „ad acta”. A petíciót november 5-én tárgyalták, azonban az Országgyűlés Képviselőházának naplójában július 14-i datálás alatt lelhető fel.

³⁰ A gyakran radikálisan és rendhagyó módon gondolkodó városi képviselő, Gasparo Matkovich halálát követően a fiumei Kossuth-párti szimpatizánsok vezetője. Maylender mellett aktív szerepet játszott az autonomista mozgalomban.

³¹ Il diritto di veto di Fiume. In: La Bilancia. 1897. augusztus 30., HR DARI JU - 007. (JU 5). Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 129/1897. szám

³² La Bilancia. 1900. december 12. Riconquista.

³³ Fiume egyik legtekintélyesebb, gyakran irredentizmussal vádolt jogásza, városi képviselője, később polgármestere. 1896-tól kezdve folyamatosan tiltakozott az ellen, hogy a fiumei bíróság az olasz mellett magyar nyelvű mellékleteket is alkalmazzon.

³⁴ HR DARI- 007. (JU 5). Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 158/1897. szám, Le dimissioni del podestà e della Rappresentanza municipale. In: La Bilancia. 1897. november 11.

³⁵ Decreti. In: La Bilancia. 1897. november 17. MNL OL K 26 – 395. csomó 18950. 1897. 329. II. rész 1889., 395. csomó 18390. 329. II. rész.

³⁶ L'inchiesta per le faccende fiumane. In: La Bilancia. 1897. november 19.

³⁷ L'attivazione delle leggi. In: La Bilancia. 1897. november 24., MNL OL K 26 – 395. cs. 18984. 1897. 329. I. rész., 18984 M.K. 1897. sz. rendelet.

³⁸ MNL OL K 26 – 395. cs. 19003. 1897. 329. II. rész.

³⁹ MNL OL K 26 – 395. cs. 19485. 1897. 329. I. rész

Bánffy, hogy a törvények végrehajtását garantálja kormányzóvá bizalmi emberét, Szapáry Lászlót⁴⁰ nevezte ki,⁴¹ de beiktatásáig feladatát, az Autonóm Párt visszaszorítását változatlanul Gaál Tibor látta el.

7. A kemény kéz politikája

Az Autonóm Párt népszerűségét jól példázza, hogy a december 20-án megtartott városi képviselő-testületi választások eredményeként tisztán „autonomista” képviselő-testület alakult.⁴² A polgármesteri posztot ismét Maylandernek ajánlották fel, aki a hivatal elfogadását feltételekhez kötötte. Követelte, hogy a közigazgatási bizottság tagjainak megválasztására felszólító átiratba fogalmazzák bele a Rappresentanza hozzájárulási, véleményalkotásai jogát.⁴³ Mikor a miniszterelnök a módosítási javaslatot nem fogadta el,⁴⁴ Maylander megtagadta az ország új törvényeire való eskütételt, melynek következtében Gaál Tibor kormányzó-helyettes felfüggesztette az ülést.⁴⁵

A kormány elsőszámú célként egy együttműködésre hajlandó polgármester keresését határozta meg.⁴⁶ A kormányzó-helyettes ezzel szemben úgy ítélte meg, hogy a közigazgatási bizottság a podesta és a város által delegált tagok nélkül is megkezdheti működését. A képviselő-testület vezetésére jogosult alelnökök megválasztását szorgalmazta, akiket felszólíthat a tíz delegált tag megnevezésére. Várható ellenállásuk pedig ürügyül szolgálhatott a testület elbocsátására.⁴⁷ A kormányzó-helyettes emellett felismerte a sajtóban rejlő lehetőségeket is. Egy speciális sajtóosztály létesítését javasolta, mely a fiumei viszonyokról való tájékoztatás mellett a közhangulat megnyerését és befolyásolását szolgálta volna.⁴⁸

A másik jelentős irányelv a taktikai időnyerés lett. A jelzett célok érdekében Bánffy a közigazgatási bizottságról szóló miniszteri rendeletében kivételes hatalommal ruházta fel a kormányzót, aki így engedetlenség esetén nemcsak feloszlathatta a városi képviselő-testületet, hanem az új választás kiírását akár egy évnél hosszabb időre is elhalaszthatta.⁴⁹ A kormányt ugyancsak a rendkívüli intézkedések szükségéről győzte meg az, hogy a további polgármester-választások is eredménytelennek bizonyultak.

A hiányosan összeülő közigazgatási bizottság már Szapáry László elnökletével kezdte meg működését,⁵⁰ de a kormányzó jelenléte sem javított a közhangulaton. Az áprilisi városi képviselő-választáson újfent az autonomisták kerültek többségbe,⁵¹ és a polgármesteri méltóságot ismét –

⁴⁰ Szapáry László, Szapáry Géza egykori fiumei kormányzó fia. Kormányzói hivatalát 1897-től 1903-ig töltötte be. Bukását a Dienes-féle megvesztegetési botrány okozta.

⁴¹ Il nuovo governatore di Fiume. In: La Bilancia. 1897. december 2., Az új kormányzó. In: Magyar Tengerpart. 1897. december 5. Bánffy Szapáry Lászlót november 23-án nevezte ki

⁴² Odierne elezioni. In: La Bilancia. 1897. december 20., Le elezioni fiumane. In: La Bilancia. 1897. december 23.

⁴³ MNL OL K 26 – 422. cs. 324. 1898. XIII. t. és Uo. 520. 1898. XIII. t.,

⁴⁴ MNL OL K 26 – 422. cs. 324. 1898. XIII. t.

⁴⁵ MNL OL K 26 – 422. cs. 663. 1898. XIII. t. Távirat. A miniszterelnöknek Gaál Tibortól. január 12.

⁴⁶ MNL OL K 26 – 422. cs. 583. 1898. XIII. t. 520.

⁴⁷ MNL OL K 26 – 422. cs. 583. 1898. XIII. t. Távirat. 1898. január 12.

⁴⁸ HR DARI– 007. Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 133/1897. szám

⁴⁹ Kivételes hatalom. In: Magyar Tengerpart. 1898. január 16.

⁵⁰ HR DARI– 007. Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 20/1898. szám,

⁵¹ La questione di Fiume. In: La Bilancia. 1898. április 18.

két ízben is – Maylendernek kínálták fel.⁵² A sorozatos renitencia hatására Szapáry végleg feloszlatta a testületet.⁵³ A város Rappresentanza nélkül maradt, Bánffy pedig Szapáryval Vallentsits Antal⁵⁴ nyugalmazott miniszteri tanácsost nevezte ki polgármesterré.⁵⁵ Fiume helyzetét nehezítette, hogy a kormánnyal szembeni küzdelemben nem számíthatott országgyűlési képviselőjére.

Az autonomisták fóruma lekorlátozódott az egyre radikalizálódó La Voce del Popolo és az újonnan indított La Difesa hasábjaira. Jóllehet, ez utóbbi orgánus nyomtatását a város területén a kormány nem engedélyezte, emiatt a szerkesztőséget a horvát Sušakon kellett berendezni.⁵⁶

A város politikai elszigeteltségét növelte, hogy Szapáry László táviratban jelezte a miniszterelnöknek, hogy amíg a közigazgatási bizottságba küldendő tíz tagot nem választották meg, a fiumei polgárokat legfeljebb magánemberként fogadja. Hivatalos testületként történő meghallgatásuktól mindenféleképpen tartózkodjon.⁵⁷

8. Közeledési kísérletek

A municipium és az állam küzdelme kedvezőtlenül hatott mindkét fél kereskedelmi és gazdasági életére. Az autonomisták mérsékeltebb tagjai is felismerték, hogy képviselőtestület nélkül nemcsak autonóm jogaik gyakorlására és érvényesítésére képtelenek, hanem a város ügyeinek koordinálására is. A kompromisszum megkötését ösztönözte Trieszt konkurenciája, az Adria Hajózási Rt.-vel és a Magyar-Horvát Gőzhajózási Társasággal kötött szerződések megújítása, a kikötő bővítésének elkerülhetlensége, valamint az igazságügyi palota építésének kérdése is.⁵⁸ Még ennél is fontosabb volt azonban a bosnyák vasutak ügye és az aktuálissá váló osztrák-magyar gazdasági kiegyezés meghosszabbítása körüli vitasorozatok, melyek az egész ország kereskedelmi és politikai érdekeit veszélyeztették.⁵⁹

Bánffy bukása és Széll Kálmán kabinetalapítása új fejezetet nyitott. A miniszterelnök Hegedűs Sándor kereskedelmi minisztert Fiumébe küldte, hogy tájékozódjon az ottani ipari és kereskedelmi beruházások lehetőségeiről. A miniszter megjelenését a város gyanakodva fogadta, kilátásba helyezett elképzelései azonban jelezték, hogy a kormány politikájában számottevő irányváltás várható. Batthyány Tivadar közéletben való ismételt részvétele hasonlóan a változás előjeleként volt értékelhető. Batthyány a fiumei kérdés visszásságait egy, a miniszterelnöknek címzett emlékiratban foglalta össze.⁶⁰

⁵² Podesztaválasztás. In: Magyar Tengerpart. 1898. május 1., Rappresentanza di Fiume. In: La Bilancia. 1898. május 3.

⁵³ Scioglimento. In: La Bilancia. 1898. május 5.

⁵⁴ Dr. Vallentsits Antal a Fiumei Kormányzóságnál alkalmazott miniszteri tanácsos, 1898. májusától 1901-ig kinevezett podesta.

⁵⁵ Polgármester installálás. In: Országos Hírlap. 1898. augusztus 23.

⁵⁶ 632. Országos ülés. 1900. december 17. In: Az 1896. évi november 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, XXXI. kötet, Dall'esilo. In: La Difesa. 1898. szeptember 25.

⁵⁷ MNL OL K 26 – 422. cs. 1898. XIII.t. 6077. Távirat. 1898. április 23.

⁵⁸ La costruzione di un nuovo palazzo di Fiume. In: La Bilancia. 1900. november 24.

⁵⁹ A fiumei iparkamara és a bosnyák vasutak, In: Magyar Tengerpart. 1900. október 19., Külön vagy közös vámterület. In: Magyar Tengerpart. 1900. október 23.

⁶⁰ La questione di Fiume. In: La Bilancia. 1900. január 27., Egy memorandum. In: Magyar Tengerpart. 1900. január 23., Batthyány T.: Relazione dell'operato del conte Teodoro Batthyány. Allegato A.

Széll Kálmán 1900. február 14-én megtartott képviselőházi beszédében reflektált a gróf által felvetett dilemmákra. A régi jó viszonyt, a hazafias hangulat helyreállítását jelölte meg elérendő célként. Bánffyval ellentétben Fiumét nemcsak a törvények erejével, hanem a régi hagyományokkal, mentálisan és érzelmileg is Magyarországhoz kívánta csatolni. Kijelentette, az előző kormány által bevezetett jogos, de „abnormális állapot” felszámolása az egész nemzet érdekében áll. Elismerte Fiume harmadik faktori mivoltát, speciális viszonyát és a municipálisnál tágabb autonómiáját, valamint az 1883-as regnikoláris bizottság által lefektetett elvek követésének szükségességét. Ezzel szemben rámutatott arra, hogy a „fiumei gyakorlat” csupán megfontolandó tanács, és nem jelenti a képviselő-testület hozzájárulási vagy vétőjogát. Hangsúlyozta, hogy Magyarországon egységes törvényhozás van, így minden a parlamentben meghozott törvény a kikötővárosban is érvényes. Az állam nem enged és nem is engedheti, hogy a magyarországi törvények Fiume területén történő életbeléptetéséről a kikötőváros határozzon.

Biztos garanciákat követelt arra, hogy Fiume elismeri a magyar állam feltétlen integritását és szuverenitását. Azt is leszögezte, hogy miniszterelnökként kizárólag a *corpus separatum* egészét képviselő, törvényes küldöttséggel hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni. Jelszava a „*sum cuique*”, a „mindenkinek a magáét” lett. Ahhoz pedig, hogy a magyar állam megadhassa mindazt, amelyre Fiumének szüksége és joga van, elengedhetetlen a polgárok együttműködése.⁶¹

Szavai az Autonóm Párt tagjait is addigi politikájuk korrigálására készítették. Maylander vezetésével delegáció jelentkezett a miniszterelnöknél. Az ideiglenes állapotok felszámolását, a városi képviselőválasztások kiírását és a *Rappresentanza* ismételt összehívását kérték. Széll kifejtette, hogy az első lépést, – a közhangulat megnyugtatót és az államellenes megnyilvánulások beszüntetését – Fiumének kell megtennie,⁶² majd az autonomisták vezérét bizalmas beszélgetésre kérte.

Maylander a közvélemény nyomásának engedve elfogadta a támasztott feltételeket. Széll január 24-ére kiírta a városi képviselő-választásokat. A választás az Autonóm Párt győzelmével ért véget,⁶³ de a miniszterelnök külön kérésére pár liberális városatyja is bekerült a testületbe.⁶⁴ A polgármester-választás sikere is garantált volt.⁶⁵ A liberális fiumei sajtó elégedetten konstataulta a fejleményeket, azonban az autonomisták egy része fenntartásokkal fogadta a közeledést. Azt sem tudták elfelejteni, hogy a miniszterelnök megtagadta társadalmi szervezetük, az *Autonoma Associazione*, az Autonóm Egyesület működésének engedélyezését. Az olasz és a magyar elemek közti súrlódások részei maradtak a fiumei mindennapoknak, és jelzésértékkel bírt a községi választások alacsony részvételi aránya is.

További bizalmatlanságra adott okot, hogy Széll Kálmán nem mondott le Fiume közigazgatásának átszervezéséről. A miniszterelnök Perczel Dezső, egykor Bánffynak tett javaslatát alkalmazta. A közigazgatási bizottságot a kormányzói tanáccsal (1901. évi IX. törvénycikk) kívánta helyettesíteni.⁶⁶

⁶¹ 529. Országos ülés. 1900. február 14. In: Az 1896. évi november 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója, XXVI. kötet.

⁶² *La deputazione fiumana a Budapest*. In: *La Bilancia*. 1900. február 27.

⁶³ Beteljesült óhaj. In: *Magyar Tengerpart*. 1901. január 17., *A rappresentanza választás*. In: *Magyar Tengerpart*. 1901. január 25.

⁶⁴ *Elezioni Municipale*. In: *La Bilancia*. 1901. január 21.

⁶⁵ HR DARI– 007. (JU 5). Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 23/1901. szám, Rendbe jövünk. In: *Magyar Tengerpart*. 1901. február 5.

⁶⁶ MNL OL K 26 – 517. cs. 538. 1901. X. t. 13311. szám/III. Belügyminisztérium. Törvényjavaslat, Indoklás

Bár elismerte, hogy Fiumében ilyen jogkörökkel a kormányzó bír, rámutatott arra, hogy annak munkáját egy szakemberekből álló segédhivatal jogilag kifogásolhatatlanul támogathatja. Az új szervezetet ezért a kormányzóság kereteibe illesztette. Az intézkedés látszólag a kormányzó és a kormányzóság hatáskörét bővítette, gyakorlatilag az állami felügyelet számára biztosított nagyobb befolyást. Széll saját bevallása szerint kizárólag formális engedményeket adott, hiszen a két hatóság ügykörét tekintve csaknem teljesen megegyezett.⁶⁷ Bánffy mégis túlzónak, elhibázott lépésnek találta a bevezetett reformot,⁶⁸ Dárday pedig azzal vádolta a miniszterelnököt, hogy helytartósággá növesztette a 42.000 lélekszámú várost és a kormányzóság másodfokú hatósággá emelésével roppant terheket rótt az államra (DÁRDAY S. 1911).

Jellemző, hogy míg a leköszönt és az éppen regnáló kormány oldaláról sokallták, a fiumeiek kevesellték a „fiumei kérdés” megoldására irányuló törekvéseket.

Maylender a nyilvánosság előtt pozitívan nyilatkozott a szervezetről. Követőit a középfokú hatóság felállításának szükségességéről győzködte. A kormány jó szándékának jeleként tüntette fel, hogy a városi képviselő-testület előzetes meghallgatásával, Fiuméről és kerületéről külön törvénnyel gondoskodott. Hangsúlyozta, hogy a törvény tágabb jogköröket biztosít a kormányzónak,⁶⁹ de a törvény negatív következményeiről diszkréten hallgatott. Podestává választásakor felesküdött az ország törvényeire, ezért többé nem vállalhatta „szabadságharcos” pártvezér szerepét.⁷⁰ Az autonomisták irányítása és az események befolyásolása fokozatosan egy új erő kezébe csúszott át.

A Luigi Ossoinack⁷¹ és a Ferdinando Kuscher⁷² körül gyülekező csoportosulás jelentősebb engedményeket várt a kormánytól. Hathatósabb kulturális támogatást, ipariskolát, olasz nyelvük és identitásuk ápolásának teljes szabadságát, intenzívebb kereskedelmi politikát, a szabadkikötő visszaállítását és autonóm jogaik legteljesebb érvényesítését követelték. Egy olyan támogató háttérországra vágytak, mely távol volt tőlük, és mégis közel.⁷³

A Széll-i koncepció alapján az állam a fentebb ismertetett engedményeknél többet nem adhatott. A magyar kormány a fiumei közélet minden területén be kívánta magát fészkelni, hogy politikai-gazdasági és nemzetiségi érdekeit minél közvetlenebbül felügyelhesse.

9. Konklúzió

Annak ellenére, hogy az állam és a municípium harcát a Bánffy-kormány által bevezetni kívánt törvények hívták életre, a konfliktus mégsem tekinthető egyszerűen egy nem kellően átgondolt

---

⁶⁷ HR DARI– 007. Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 101/1901. szám. 2437. ME. A fiumei királyi kormányzóság ügyrendje.

⁶⁸ Bánffy Dezső a horvát kérdéstről. Különlenyomat. Pesti Hírlap. 1907. május 15. p. 23-24.

⁶⁹ HR DARI – 007. (JU 5). Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 87/1901. szám, Rappresentanza civica. In: La Bilancia. 1901. március 22., Rappresentanza municipale. In: La Bilancia. 1901. július 19.

⁷⁰ MNL OL K 26 – 517. cs. 1901. 451. X.t., HR DARI - 007. (JU 5). Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 23/1901. szám.

⁷¹ Luigi Ossoinack, a város legnagyobb kereskedője, gyártulajdonosa és az autonomista mozgalom meghatározó támogatója és finanszírozója. Politikai célkitűzéseiként szerepelt a korábbi státútumhoz való visszatérés, a szabadkikötő visszaállítása, valamint a város kereskedelmi ügyleteinek hathatósabb kormánytámogatása. Fiát, Andrea Ossoinackot 1915-ben Fiume országgyűlési képviselőjévé választották. Ez volt az utolsó alkalom, hogy a város a magyar parlamentbe küldhette képviselőjét.

⁷² Radikális autonomista városi képviselő, Luigi Ossoinack és Riccardo Zanella híve és támogatója.

⁷³ Discorso programma. In: La Voce del Popolo. 1901. október 5.

politikai lépés következményének. Inkább a képviselt erőszakos attitűd és a rugalmatlan központosító törekvések voltak azok, melyek a város hangulatát a kormány ellen fordították. A szabadkikötő felszámolása és az ezzel járó kereskedelmi és gazdasági hátrányok szintén kedvezőtlenül befolyásolták az állam és a kikötőváros viszonyát. A felvetődő jogi vonatkozású nehézségeket kompromisszumkészséggel és érdemi párbeszéddel mérsékelni lehetett volna. A kölcsönös egymásrautaltság kétségtelen volt.

Egyfelől az államnak számos külpolitikai és gazdasági érdeke fűződött a városhoz és annak prosperálásához. Az ország egyetlen tengeri kikötőjének gyarapodása az egész ország fejlődését és gazdagodását jelentette. Másfelől Fiume polgársága is számolt azzal, hogy Magyarország támogatása nélkül Zára szintjére süllyednek, és nemcsak Trieszt konkurenciájával kell számolniuk, hanem Ragusa és Spalato fenyegetésével is.⁷⁴ Ezáltal az államhoz ragaszkodásuk és hazafiasságuk általában biztosított volt. Noha mindezért autonómiájuk tiszteletben tartását követelték, mely egyszerre jelentette érvényesülésük eszközét, valamint önmeghatározásuk és megmaradásuk alapját.

Mikszáth Kálmán szerint a nemzetiségi politikához három dologra van szükség: egy nemzetiségi településre, egy Janus-arcú főúrra és egy harcos bohémienre (MIKSZÁTH K. 1889). Fiumében tekintélyes főurak és küzdőszellemű bohémienek is akadtak bőven. A fiumei vitorlákból továbbra sem sikerült kifogni a szelet.

---

⁷⁴ La questione di Fiume. In: La Bilancia. 1900. január 27.

Irodalomjegyzék

- ANDRÁSI D. 2013: A „rijekai kérdés”: azaz Fiume államjogi státuszának kiegyezés-kori szabályozása és megítélése a források és a korabeli magyar-horvát közjogi viták tükrében. – *Rovatok Horvátországi Magyar Kulturális és Tudományos Folyóirat*, 2013/3. szám, pp.13-27.
- BALI L. 2013: The historically changing role of port Rijeka in the hungarian context (1719-1941) with a special view on Trieste. – *Central European Papers*, 2013/2. szám, pp. 23-28.
- BALI L. 2014: The role of the railway in Regional Development in Hungarian-Croatian Relations Today, especially with Regard to the Availability of Rijeka. – *Central European Papers*, 2014/1. szám, pp. 160-166.
- BÁNYFY D. 1902: Magyar nemzetiségi politika. Budapest, 92 p.
- BATTHYÁNY T. 1896: Relazione del conte Teodoro Batthyány. 1892-1896. Chiuzzelin & Co. Fiume.
- BATTHYÁNY T. 1901: Relazione dell'operato del conte Teodoro Batthyany quale deputato della libera città di Fiume. Tipografia Battara, pp. 1-14.
- Bertényi I. 2005: Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés. Doktori disszertáció. ELTE. Történelemtudományi Doktori Iskola. Művelődéstörténeti Doktori Program, 265 p.
- BOROVSKY S. – SZIKLAY J.: Magyarország Vármegyéi és városai.
- DÁRDAY S. 1911: Emlékbeszéd báró Bánffy Dezsőről. Budapest.
- MIKSZÁTH K. 1889: Cikkék és karcolatok III. Cikkék, tárcák: Nemzetiségi politika. 1889.
- SIMON P. P. 2012: Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni... Magyar iskolák Fiumében. Dávid Kiadó, Kaposvár, 346 p.
- SIMON P. P. 2013: Támadás Fiume autonómiája ellen. A fiumei Közigazgatási Bizottság 1897. évről készült jelentése nyomán. – *Közép-Európai Közlemények*, 4. évfolyam, 3. szám, pp. 47-55.
- ŽIC, I. 2007: Breve storia della città di Fiume. Adamić. Fiume.
- ZSIGMOND G. 2007: A fiumei magyar tengeri kereskedelmi gőzhajózás kialakulása. – *KÚT* 2007/1-2, A magyar kelet-európai történeti kutatások új útjai, Doktorandusz konferencia, pp. 56-74.

Levéltári hivatkozások

Országgyűlési naplók, jegyzőkönyvek lábjegyzetben meghivatkozott számai.

Rijekai Állami Levéltár (Drzavni arhiv u Rijeci) – HR- DARI – 007 (JU 5). Kormányzósági iratok, Elnöki iratok lábjegyzetben meghivatkozott számai.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára - MNL OL K 26 - Miniszterelnökségi Levéltár iratainak lábjegyzetben meghivatkozott számai.

Folyóiratok, napilapok

La Bilancia: 1891-1901 évi, lábjegyzetben meghivatkozott számai.

La Difesa: 1898 évi, lábjegyzetben meghivatkozott számai.

La voce del popolo: 1892, 1898, 1901 évi, lábjegyzetben meghivatkozott számai.

Magyar Tengerpart: 1893-1901 évi, lábjegyzetben meghivatkozott számai.

Országos Hírlap: 1898 évi, lábjegyzetben meghivatkozott számai.